

„Hol az a táj szab az életnek teret,
Mit az Isten csak jókedvében teremt”

Válogatás az első tizenhárom MÉTA-túrafüzetből
2003 – 2009

A KÖTETET SZERKESZTETTE:
Molnár Csaba – Molnár Zsolt – Varga Anna

MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézete
Vácrátót

2010

A Béda-Karapancsai ártér

DEME TAMÁS ÉS OMACHT ZOLTÁN

Mottó:

*Együttélés és alkalmazkodás, vagy
Kizsákmányolás és leigázás?*

A Magyarországi Alsó-Duna Völgyben két jelentősebb ártéri szakasz maradt fent. Az egyik – a jóval ismertebb – Gemenc, Dunaszekcsőtől északra, a másik Béda-Karapancsa délre.

Itt a Duna egykori víz járta ártere 39 000 hektár volt, ebből ma csak ennek a töredékét (12%) járja közvetlenül a folyó. E hatalmas ártér területhasználat szempontjából is jelentősen elkülönül. Kétharmad része intenzív szántóterület és belterület. Egyharmad része erdő, gyep és vizes élőhely, melyek a Duna-Dráva Nemzeti Park részét képezik.

A Duna itt saját hordalékán meanderezve alakította ki a ma is látható képét. *Középszakasz* jellegéből adódóan, a folyás irányában lévő partot bontja, míg a másik oldalt építi. A mosott parton a kanyar íve folyamatosan halad előre, míg az épített parton homokpadot rak, amely a kanyar előrehaladtával a parttal párhuzamosan növekszik. A túlszélesedő kanyar átvágódik és lefűződik. Kiseb vízállásnál a Duna lassú folyása miatt nem tudja hordalékát elszállítani, és azt lerakva övzátornyokat, szigeteket hoz létre.

Az ártér felszínét és képét minden nagyobb áradás módosította, ezért igen változatos és többszintű volt. A durvább hordalékot mindjárt a meder szélén lelassulva rakta le, a finomabb lebegő homok a lassú apadásnál vált ki. Ez a magyarázata annak, hogy a medrek közvetlen partja (övzátorny) mindig magasabb, mint a távolabb eső területek. Ha egy ilyen meder lefűződött, mindig az egykori sodorvonalban töltődött föl legkésőbb. Az övzátornyok révén a terület legmagasabb pontjai állandó és időszaki megtelepedésre váltak alkalmassá. Hátrányuk viszont az volt, hogy ha az áradás szintje meghaladta a magasságukat, a mögöttük lévő terület egyszerre és igen gyorsan került víz alá.

Az itt élő népek a XVIII. század végéig nem kísérelték meg újtár állni az árvizeknek és szűk területre korlátozni azt, hanem minél nagyobb területeket próbáltak bekapcsolni e természetes légzésbe. Az évenként érkező nagy víztömegeket mesterséges fokok és csatornák segítségével szétvezették az ártéri tavakba, mélyedésekbe, kaszálókra, legelőkre, gyümölcsösökbe. Közben a lassú áradással párhuzamosan mentették az értékeiket és az állataikat.

Ez a fentebb leírt módszer a fokgazdálkodás, amely minimálisan csökkentette az árvíz pusztító hatását, valamint különböző haszonvételek formájában biztosította a megélhetést az itt élő emberek számára. A rendszer működését a fokok biztosították. Az elsődleges fokok a folyó medréből vezették a vizet a lefűződött holtágakba. A vízzel feltöltött holtágakból másodlagos fokokon keresztül minden alacsonyabb fekvésű területbe el lehetett vezetni a vizet. Egy-egy fok gyakran egész sor tavat látott el vízzel. A vizek be- és kivezetésére készített mesterséges fokok fenntartása jelentős szakértelmet és munkaeőrt igényelt. A XVIII. század mérnökei és közgazdászai nem ismerték ezeket a haszonvételeket. Lecsapolások és az ártér szűkítésével biztonságos búzatermő földnek való területeket kívántak elhódítani a természettől.

Az itt kialakult sajátos élővilágnak, mint *ökológiai rendszernek* – beleértve az erdőket, rovarokat, madarakat, halakat még magát az embert is, egyszóval mindent – legfőbb mozgatórugója, lelke a Duna folyó, ezen alapszik az ártéri élet. A Duna szabályozása előtt a természetes folyamatok még sokkal jobban érvényesültek, mint manapság. A folyó a megisméltető árhullámai révén évente több alkalommal megjárta a hullámteret. Megtermékenyítette annak talaját, éltető vízzel látta el az erdőket, lehetővé tette a halállomány szaporodását, *ívását*. Az áradások közül a legnagyobb szerepe a tavaszi-nyári eleji *zöldár*nak van, amely egybe esik több halfaj szaporodási idejével. Számítalan kisebb nagyobb vizes gödröt, tavat maga után hagyva halivadék nevelő területeket hozott létre. Az árhullám visszahúzódása után a *zsenge* halivadék optimális életfeltételeket talált a táplálék és a búvóhely tekintetében egyaránt. A sekély, langyos, könnyen felmelegedő vizekben gyorsan fejlődött. Erre, mint táplálék bázisra épültek a nagy *madárkolóniák*, a *gémtelepek* is. A későbbi, elsősorban őszi áradások alkalmával a megerősödött halivadék visszajutott az anyamederbe és biztonsággal áttelelehetett. A következő évi *zöldárral* aztán ismét kijutott és a folyamat kezdődött előről.

A folyamszabályozást követően a hullámtér töredékére zsugorodott, az árhullámok sokkal ritkábbak lettek vagy olykor el is maradtak, és ez kedvezőtlen hatást gyakorolt az élővilágra. Ennek hatására csökkent az itt élő fajok száma, és egyes fajok példányszáma is. Bár a folyó most sem szállít kevesebb víztömeget a szabályozás előttinél, mégsem tud annyiszor kijutni a területre. Ennek oka a *mederbemélyülés*ben rejlik. A gátakkal kisebb keresztmetszetbe szorították a vizet, tehát gyorsabb sodrásra kényszerítették, ezáltal mélyebb medret vágott be magának. Összességében elmondható, hogy a folyamszabályozás óta közel másfél méterrel mélyült a Duna medre. Ez sajnálatos módon a hullámtéren is érzékeltette káros hatását, mivel a talajvíz is alábbszállt. Ennek következtében megindult egy ún. *növényvándorlás* a folyó felé, minek során a peremterületekről a Duna felé „vándoroltak” a fajok. *Termőhelyi igényüket* már csak egyre közelebb a meder felé találták meg, távolabbi részokről eltűntek, kipusztultak.

Élet az ártéren és az ártéri gazdálkodás

A fokrendszer révén működő ártéri rendszer nemzedékek megélhetését szolgálta évszázadokon keresztül, a legkülönbözőbb formákban.

A fokokkal szétterített vízzel együtt az ártérré húzódott a hal is. Az ismétlődő áradások nagy halbőséget biztosítottak ezeken a területeken. A halászat az ártéri ember jellegzetes foglalkozása, a halfogás módja az idő múlásával és a technika fejlődésével sokat változott. Az ártéren járó-kelő ember alkalmasszerű halászatának eszközei: kézzel való halfogás, baltával való halfogás, lékes halfogás, szigonyozás, perogatózás, emelőháló, csontos kece, villing, vejsze, varsa, kerítőháló, húzóháló, tükörháló és lesháló.

A Duna mente életében a vízi közlekedés igen fontos helyet foglal el, az itteni mezővárosok a dunai kereskedelmi útnak köszönhetően virágzásukat, míg az ártéri falvak lakói az év legnagyobb részén csak így tudták földjeiket, erdeiket, szállásaikat megközelíteni. A Duna egyik vagy másik oldalán vontatóút volt a lovak számára. A környék lakosságának egy része lovaival a hajóvontatásban

vett részt. Bort, dohányt, gabonát és fát szállítottak az itteni kikötőkből, de a mohácsi fazekasok is vízi úton szállították termékeiket a piacokra. A helyi lakosok csónakkal (csónik) jártak a területen, melyet egyetlen nyár- vagy fűzrönkből faragtak ki. A mai ladikok is megőrizték a hagyományos formát és méretet, de már deszkából készülnek.

Nádvágásra (nádálás) akkor került sor, ha a vizek tartósabban befagytak és már az embereket is megbírta. Lábukra jégpatkót kötöttek és rövid nádkaszákkal (*gorzsákkal*) vágták a nádat közvetlen a jégfelszín fölött. A nádat gyékénnyel kötötték kévébe és gyalogszánkón húzták ki a vízterület szélére. A nádat tavasszal szállították és adták el. Leginkább tetőfedésre használták, de került belőle *vejszének*, kunyhónak, szélfogónak is.

A *faizás* a lakosság részesedési joga az erdőből. Ez ott volt a legnagyobb, ahol az erdőszültség is nagy volt. Az uszadékfa azé volt, aki kivezett vele, ha azon más tulajdonjegye még nem volt. Száraz fát tűzifa céljára a közösség erdeiből bárki egyenlően vághatott. A fát fejszével, szekerével döntötték le, de a kimosott gyökerű fáknál alkalmazták a még tartó gyökerek átégetését is. Csontolás (botolás) a fűzfáknál általános volt, fejszével végezték. Az erdei munkákat társasan végezték, a kivágott fát a vízpartra hordták és onnan szállították el vízi úton. A helyiek úgy mondták, „fát csinálunk az erdőben”, ezt a mai vágástakarítást végző lakosság is így mondja. A tűzfát a fiatal erdők tisztításából szerezték be, aminek felét munkabéreként kapták, másik felét olcsón megválthatták.

A régi hazai gyümölcsfajták igen nagy számban voltak találhatóak az ártéri erdőkben, illetve az irtásokon kialakított gyümölcsösökben. A folyamszabályozással termővé tett szántóföldeken kevesebb munkával is meg lehetett keresni a kenyérré való, így a gyümölcsösökkel felhagytak. Az itt termesztett fajták elsősorban az alma, körte, szilva, cseresznye, meggy, barack, dió voltak, ezeket messze földre hordták piacra. Ezenkívül házi használatra termesztettek somot, berkenyét, piszkét (egres), lasponyát, bodzát, kányabangitát. A gyümölcsöt és a gombát aszalással tartósították. Az ártéri gyümölcsösökben *kasos méhészkedést* folytattak, egyrészt a megtermékenyítés elősegítésére, másrészt méznyeres céljából. A hajdani szerzetesi méhészkedés emlékét őrzi a Barátokméhese elnevezésű területrészt.

Az 1830-as évek előtt a területen nagyvad jelenléte nem bizonyított, esetleg a vaddisznó fordulhattott elő. Az akkor előforduló vadfajok a vízi szárnyasok (réce, szárcsa), farkas, róka, vadmacska, vidra. A szárcsát és réceket fordított varsával fogták, és előszeretettel fogyasztották. Nagy hagyományai voltak a tojásgyűjtésnek is.

Az ártér magasabb, vízzel csak ritkán és rövidebb ideig borított területei alkalmasak az ártéri zárótársulás, a tölgy-köris-szil ligeterdő kialakulására. Azonban ezeken a területeken lehetett biztosítani az állattalomány ellátásához szükséges takarmány megtermelését is, ezért ezen erdők irtásával keletkeztek a rétségi kaszálók és rétek. Az erők kitermelése és rétté alakítás volt az irtás. Az irtás végeztével a rétet folyamatosan kaszálással védték a nád és fűz megerősödésétől és térfoglalásától. A rétet néhány évi felhagyás vagy magasabb árvíz után a természet visszahódította, és megkezdődött a beerdősülés.

Addig, míg az ártéri gazdálkodást nem szorította háttérbe a gabona termelés, fontosabb volt az együttes vidám munka, mint a családi vagyon gyarapítása. Ezekben az időkben a réteket, kaszálókat is közösen kaszálták. A fű renden száradt, amit csak nagy termés esetén kellett forgatni. Az ifjúság vidám és szórakoztató munkája volt a szénagyűjtés.

Az ártér legértékesebb haszonvétele az állattartás volt. A háznál általában a munkaállatokat tartották; a szálláson, ártéren lévő jószágokat gyakran el is tagadták. A területen már a középkorban is jelentős számú lovat tartottak. Az itteni lovak fajtája magyar parlagi ló volt, ami rokonságot mutat a honfoglaló magyarok tarpán jellegű lovaival. Az összetartozó lovak kis csoportokat alkottak, és szabadon legeltek és szaporodtak a nagy ártéri réteken kora tavasztól késő őszig. A területen a nagyszarvú, fehér, magyar parlagi marhát tartották. Ezeket a szilaj gulyákat még megtalálhatjuk a területen a XX. század elején is. Ezek a marhák kiváló exportállatok voltak, mert a szilaj ártéri tartás miatt a lábón hajtás nem okozott gondot az állományban. A sertésfalkák tartása a makkos erdőben, mocsarakban, nádasokban már a középkorban is gyakori volt. Valószínű, hogy az ártéri rétet két disznófaj népesítette be, a siska és a mangalica. Az XIX. század közepe előtt a juhok legeltetése nem volt jellemző az ártéren, csak télen béreltek itt legelőt a juhászok. 1850 után egyre elterjedtebb lett a juhtartás. Jellemző fajták a racka, a citta, a cigája és a merinó.

Vizes élőhelyek, kisvizek

A tájegység területének közel 25%-át víz borítja. Ehhez hozzátartozik a Duna folyó, a mellékágai, valamint a holtágak. Beletartoznak a tavak, mocsarak, árkok, kisvizek és még az időszakos vízterületek: *gödörök, kobolyák, kubikok* is. A vizek sokasága meghatározó a tájegység élővilágának életében. Területi kiterjedésüknél és igen nagy fajgazdagságuknál fogva számtalan állat és növényfajnak nyújtanak szaporodó, táplálkozó és pihenőhelyet. Különösen jelentősek az ún. kisvizek, melyek természetes rendeltetésük szerint lehetnek: *békabölcsők, madáretető tavak* vagy *halivató helyek*. Mivel ezek a kisvizek egymástól gyakran igen nagy távolságra, izoláltan helyezkednek kiszáradásuk, megszűnésük esetén egy adott körzet teljes szaporodó (*populációja*) elpusztulhat.

Különböző növénytársulások egymásutánisága, fejlődési sora alkotja a *szukcessziós folyamatot*. A vizek szukcessziója a folyótól indul és az ártéri erdőkben végződik. Először a folyó kanyargó mozgása (*meanderezése*) révén mellékágak fűződnek le, majd holtágakká, tavakká alakulnak. A szerves anyag folyamatos felhalmozódása miatt nyílt vízterületük egyre csökken, megkezdődik a feliszapolódás. Egyes tavakban a 12 méter mélységet is eléri a lágyiszap vastagsága. A vízinövényzet egyre sűrűbbé és bujábbá válik, végül teljesen befedi a felszínt. Megindul a láposodás és mocsarasodás folyamata. Végül a vízfelszínt borító növénytakaró is megváltozik, kisebb fák, bokorfűzek jelennek meg rajtuk, majd az alattuk lévő vízmennyiség is lecsökken, összezsugorodik és nedves, vizenyős rétté alakul, amely idővel beerdősödik. Persze ez a folyamat igen lassan, évszázadok, gyakran évezredek alatt játszódik le. Számos kisvizünk közül szinte mindegyik stádiumra találunk példát. Ezek állat és növényvilága is sajátos és változatos, az adott fejlődési szakaszra jellemző, ezért fontos valamennyiük megőrzése. A változatos élőhelyük révén a vizek számtalan halfajnak adnak otthont. A Magyarországon előforduló 75 halfaj az eddigi kutatások szerint 51 faj előfordulását sikerült bizonyítani a tájegységben, ami igen magas fajsámságnak tekinthető. A vízinövényzettel gazdagon benőtt hínáros tavak jellemző halfaja a compó (*Tinca tinca*), a réti csík (*Misgurnus fossilis*) és a széles kárász (*Carassius carassius*). Ezek a fajok annyira megriktultak, hogy begyűjtött példányaiból *génbankot* tart fenn a tájegység. A halak mellett számos védett vízinövény is díszíti a kisvizeket. Külön érdemes megemlíteni a békaliliomot (*Hottonia palustris*), mely nagyon szép és emellett fontos *indikátor* (jelző) növény. Kimondottan tiszta vizeket szereti, természetes élőhelyet jelezve. Mindenki számára ismert fehér tündérrózsa (*Nymphaea alba*) több száz négyzetméteres telepekben is elfordul. Bár egyelőre még nem védett a vízilófarok (*Hippuris vulgaris*), amely a róla elnevezett, védelemre tervezett társulást alkotja. Szintén nem védett, de kis sárga virágaival nagyon dekoratív a közönséges rence (*Utricularia vulgaris*), amely rovaremészítő életmódja miatt nevezetes. Ha nagyon túlburjánzik, még a halivadékokra is veszélyessé válhat.

Vizeink adnak otthont a fokozottan védett vidrának (*Lutra lutra*). Szerencsére még jó pár család találja meg az életfeltételeit ebben a térségben. A kisvizekben táplálkoznak a nagy gémtelpek madarai is. Nyár vége felé a kiszáradó tavacsákban besűrűsödik a halivadék és terített asztalt kínál a madaraknak. Nem ritka, hogy olykor 50–60 fekete gólya és 100–150 *kócsag* tartózkodik ezeken a területeken. Az erdőkben fészkelő szürke gém (*Ardea cinerea*) kolónia meghaladja a 300 párt, melyek szintén hallal táplálkoznak.

